

**РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ
УНІВЕРСАЛІЙ КОСМІЗМУ В УКРАЇНСЬКОМУ
НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ**

Досліджуються особливості артикуляції фундаментальних положень філософсько-культурологічної концепції космізму в українському науковому дискурсі.

Ключові слова: українська культура, космізм, науковий дискурс, вітчизняні вчені-природознавці

Исследуются особенности артикуляции фундаментальных положений философско-культурологической концепции космизма в украинском научном дискурсе.

Ключевые слова: украинская культура, космизм, научный дискурс, отечественные ученые-естественники

The features of the articulation of the fundamental provisions of the philosophical-cultural concept cosmism in Ukrainian scientific discourse.

Key words: Ukrainian Culture, Space Art, the scientific discourse, our scientists-naturalists

На зламі століть під впливом сучасних геополітичних і соціокультурних тенденцій українське суспільство постало перед необхідністю переформатизації звичної картини світу. Проте в процесі моделювання нової світоглядної парадигми доводиться шукати відповіді на безліч складних запитань, вирішувати суперечливі завдання. Переважно це стосується державного статусу, економіко-правових відносин, соціальної стратифікації, культурних моделей, національних цінностей України. Чи не найголовнішою перешкодою в сподіваннях на успішне становлення національної свідомості стала давня незавершеність модерних трансформацій в Україні, базовими принципами якої є раціоналістичний підхід до сприйняття універсуму з акцентом на дискретності його складових. Протиріччя модерністського типу були посилені на вітчизняних теренах зародками постмодерністської культурної ситуації, яка розглядає Всесвіт через поняття єдиного живого організму, «відкритої неврівноваженої термодинамічної системи з непередбачуваними особливостями функціонування та напрямками розвитку» [2, с. 184].

Постмодерністська наукова парадигма дискредитує фігуру науковця, яка в соціокультурному просторі модерну набула неабияких авторитету та пошани. Стратегічна мета компрометуючих заходів — лобювати ідею інтеграції різних форм суспільного буття (релігії, мистецтва, науки тощо); подолати наслідки глибокої прірви, яка утворилася між ними багато століть тому, але була легалізована лише в добу модерну; зробити науковців толерантнішими до представників інших дискурсів (міфологічного, релігійного, побутового, паранаукового тощо); створити концепцію еволюції як дискретного катастрофічно-парадоксального розвитку (Жан-Франсуа Ліотар, фр. Jean-Fran ois

Lyotard). Подібне уявлення про знання спрямовує до методологічно-дисциплінарного синтезу різноманітних форм осмислення універсуму на концептуальній основі науково-світоглядної теорії космізму.

Мета — виявити та дослідити стан верифікації фундаментальних принципів космізму у вимірі вітчизняної науки.

Вивчення та систематизація ідей космізму розпочалися в першій половині ХХ ст. У радянські часи одними з перших, хто звернувся до творчості космістів, були О. Д. Урсул і М. К. Гаврюшин. У 80 — 90-х рр. публікуються праці М. М. Моїсеєва, С. Г. Семенової, А. Г. Гачевої, Ф. І. Гіренко, В. В. Казютинського, О. Д. Куракіної, В. О. Кутирьова, В. М. Дьоміна, які присвячені проблемам ноосфери. Наразі концепцію космізму досліджують вчені під час апелювання до різних підходів, інтерпретацій, методологій. Наприклад, соціологічні та психологічні аспекти космізму розглядають В. О. Мележик, Ю. О. Харламов, О. І. Зеліченко, М. Л. Константинова, Ж. С. Журибіда, О. В. Козлов; питання духовності в третьому тисячолітті висвітлюють Н. В. Гусєва, Л. М. Максимова, В. О. Розумний; проблеми екологічної культури бентежать О. М. Михальова, О. Н. Неженцева. Немало досліджень розкривають взаємозв'язок виміру космізму із сучасною наукою (В. В. Фролова, П. П. Гайденко, М. М. Моїсеєва, С. С. Хоружого). Проте комплексному вивченню українського контексту становлення та розвитку наукового напрямку цілісної концепції космізму приділяється недостатньо уваги. Саме це стимулює дослідницький інтерес.

У філософсько-культурологічному науковому дискурсі існує давня традиція використовувати поняття «космізм» поруч із етнонімом «російський», тобто пов'язувати цю дефініцію з певним географічним топосом, відразу давати локалізоване культурне визначення. Однак явище космізму, яким найчастіше позначають саме вектор розвитку російської філософської думки або, взагалі, тенденцію формування російської духовної культури кінця ХІХ — початку ХХ ст., виходить далеко за ті межі, які для нього встановлені науковою спільнотою. Як філософська течія та світоглядна орієнтація, основою яких є етика єдності, космізм — унікальне досягнення тривалого духовного розвитку світової цивілізації. Це не лише наукові знання, духовні практики, містичні інтуїції, які, безумовно, набули найяскравішого вираження саме в російській культурі. Радше, це тип ставлення до Космосу, Всесвіту, Універсуму, яке виявляється в уявленнях про єдність людини та Космосу, живий взаємопов'язаний світ, відображається в емоційно-особистісному відчутті співпричетності, інтенціях окремих індивідів та суспільства в цілому.

У науковому категоріальному апараті термін «космізм» виникає у 20-х рр. минулого століття для позначення напрямку анархізму-універсалізму, згідно з яким людина є співучасником космічної еволюції. Він закликав до планетарної єдності всіх живих істот, вивчав проблеми безсмертя та шукав методи продовження життя.

У публіцистичній літературі цей термін закріпився тільки в 60-ті рр., що було пов'язано зі значним проривом в освоєнні космосу.

В історичному аспекті явище космізму постає як специфічний модус розвитку міфологічно-релігійного, філософсько-наукового, художньо-естетичного світогляду, який тягнє до холистичного погляду на відносини «людина–світ» і відображає особливості різних культурно-історичних моделей цивілізаційного розвитку людства. Іншими словами, космізм являє собою певний орієнтир у генезисі свідомості, конструюванні картини світу, який оперує категоріями цілого, гармонійного, стрункого, впорядкованого, розумно влаштованого, прекрасного, творчого.

Основи космізму сягають ще архаїчних часів. Відчуття глибинної причетності до космічного буття, думка про людину як мікрокосмос, який містить природні, космічні стихії та енергії, прагнення людини визначити своє ставлення до всього нескінченного в часі й просторі, характерні ще для ранніх індійської, китайської та грецької культур. Космологічні ідеї розглядалися в різних філософських, наукових, мистецьких, релігійних народних традиціях, зокрема й в українському ментальному вимірі. А. Ф. Гуцал і В. П. Кузьменко дійшли висновку, що «космопланетарна думка активно зароджувалася та розвивалася на осі Київ — Москва» [6].

Особливе місце проблема єдності людини й космосу як його невід'ємної складової посідає у вітчизняній філософії та природознавчих дисциплінах, які достатньо чітко пояснюють походження світу в процесі еволюції Всесвіту. В Україні, ймовірно, вперше змістовно та концептуально була висловлена думка про тождність людини з усесвітньо-космічною субстанцією в працях видатного мислителя, поета, педагога Григорія Савича Сковороди, цілісність і глибина роздумів якого співзвучні до творчості античних філософів-дослідників Платона (д. гр. Πλάτων) й Арістотеля (д. гр. Ἀριστοτέλης), німецького християнського містика, провидця Якоба Беме (нім. Jakob Böhme), шведського вченого-натураліста, теософа та винахідника Емануїла Сведенборга (швед. Emanuel Swedenborg) та ін.

Звертаючись до міфологічної спадщини багатьох народів і філософської думки доби Відродження, а також на основі наукових досягнень XVIII ст., Г. С. Сковорода створив оригінальне вчення про єдність макрокосмосу (навколишнього світу природи) та мікрокосмосу (світу символів людини). «Увесь світ, — писав Г. С. Сковорода, — складається з двох натур: одна видима — тварь, інша, невидима — Бог; Бог усю тварь досліджує та вміщує в Себе» [11, с. 115]. Проте не лише навколишнє середовище, але й сама людина в Сковороди складаються з двох натур: зовнішньої та внутрішньої, видимої та невидимої, тілесної та духовної, тлінної та вічної, мінливої та постійної. Хоча Сковорода надавав невидимій натурі, нематеріальній складовій будови Всесвіту безумовної переваги, проте неодноразово відзначав її тісний зв'язок, взаємозалежність із натурою видимою.

Космологічна концепція видатного вітчизняного філософа стверджує, що існують три світи: великий, або макрокосмос («обительний мир», «тварь», світ речей, видима натура, Всесвіт); малий, або мікркосмос (людина); символічний (Біблія, міфологія). Важливе місце в цій теорії посідає питання співвідношення між сутністю і явищем, формою і матерією: сутність — невидима духовна натура, світ речей; явище — матеріальний світ, видима натура, яка об'єктивно існує. Сутності відповідає матерія (або речовина: світ речей, «тварь», видима натура, рухлива, мінлива, минуца, зовнішня), матерії — форма («нематериальное в предметах», «невидимое в предметах», боже ество, внутрішнє, вічне). Згідно зі вченням Сковороди, великий світ — Усесвіт — розглядається як нескінченний і безмежний, який складається з багатьох світів; людина — це мікркосмос, модель великого світу, його копія в зменшеному розмірі, яка містить у собі всі особливості Всесвіту (макркосмосу).

Космологічні ідеї, розроблені Г. С. Сковородою стосовно поділу всієї реальності на видиму і невидиму природи, поділяв Памфіла Данилович Юркевич, який через століття спочатку навчався, після — викладав у Київській духовній академії та якому належить авторство своєрідної концепції «філософії серця», або кордоцентризму. Саме цього вітчизняного мислителя визнавав своїм духовним наставником В. С. Соловйов, один з перших російських філософів світового рівня та генератор концепцій космізму у філософії ХХ ст. Юркевич визначає три сфери буття: царство ідей, або «вічної правди» (ноуменальний світ); царство розумних істот (реальний світ) і царство ілюзорного існування тілесності (феноменальний світ). Між цими світами існує активна взаємодія, яка гармонізує весь світ. Зрозуміти її можна тільки серцем, тією діяльністю людської душі, яка стоїть вище за розум. Розкриваючи глибину «серцевої філософії», Юркевич як і Г. С. Сковорода, М. В. Гоголь, представники Кирило-Мефодіївського товариства, вважає, що серце «є хранитель і носій усіх тілесних сил людини <...>, осередок душевного та духовного життя <...>, різноманітних душевних відчуттів, хвилювань і пристрастей <...>, морального життя <...>; воно є «седалище» волі та її бажань <...>, усіх пізнавальних дій душі <...> Серце є скрижалю, на якому зображений природний моральний закон» [17, с. 69–72]. Отже, світ як система взаємозалежних зв'язків між людиною, природою, соціумом, космосом існує та відкривається, на думку П. Д. Юркевича, передусім для глибокого серця, а звідси — для мислення.

Космопланетарна свідомість, у якій яскраво виражена специфіка українського національного світогляду, основні його культурно-ціннісні універсалії, була притаманна й іншому видатному мислителю України Опанасу Івановичу Булгакову, який, як і його співвітчизники й однодумці, викладав у Києво-Могилянській академії, тільки вже на зламі ХІХ–ХХ ст. [Детальніше див.: 7]. На основі філософсько-релігієзнавчих праць О. І. Булгакова («Старокатолическое и

християнсько-католическое богослужение», «Церковь и ее отношение к прогрессу», «О просвещении народов», «О свободе человека христианина», «Французское духовенство в конце XVIII в.») можна переконатися в тому, що він був прихильником християнських ідеалів братерства, рівності та свободи, мріяв про влаштування суспільства згідно з моральним законом — усі ці положення формують концептуальний зміст космізму. Свої погляди на світ як цілісну систему взаємозв'язків людина-Всесвіт, що Царство Боже не може мати земного, матеріального характеру, він духовно заповідав своєму синові, великому письменнику-космісту Михайлу Опанасовичу Булгакову, авторові грандіозної космічної епопеї часів громадянської війни «Біла гвардія» та космогонічного філософсько-християнського роману «Майстер і Маргарита».

Україна виявилася надзвичайно плідною щодо науково-технічних проєктів, пов'язаних з матеріальним утіленням космопланетарних ідей. Так, усесвітньо відомий український науковець Михайло Іванович Туган-Барановський, який наприкінці XIX ст. першим розробив учення про закономірність циклічності економічної динаміки та створив теорію кооперативності, вважає себе однодумцем Канта і Достоевського, носієм того світогляду, який визначає людську особистість за вищу цінність, «нескінченно складну індивідуальність, яка ніколи не повторюється» [13, с. 440], водночас еквівалентну будь-якій іншій особистості та всьому людству. Ідеї М. І. Туган-Барановського стосовно рівноцінності людей, етичної моральності, художньої інтуїції, містично-пантеїстичної причетності до всього живого на Землі й у Всесвіті були спробами відшукати нову соборність. Її концептуальний зміст, який, згідно із С. М. Татарниковою, «повинен вінчати всі теоретичні побудови мислителя» [12, с. 70], Туган-Барановський виклав в оригінальному філософському вченні про кооперацію. Основою наукової інтерпретації соборності є достатньо песимістичне (або, можливо, тверезе) переконання в недосяжності остаточного ідеалу суспільства вільних людей, як згодом скажуть — ноосферного рівня розвитку людства.

Філософсько-соціологічні роздуми М. І. Туган-Барановського сприяли відкриттю видатним ученим Миколою Дмитровичем Кондратьєвим циклів кон'юнктури, які ввійшли до світової науки під назвою «довгих хвиль Кондратьєва», а також створенню основи теорії соціальної економії та соціоєкогенезу суспільства. Однак перші спроби дослідити це проблемне поле зробив в Україні ще наприкінці XIX ст. Сергій Андрійович Подолинський. На основі результатів досліджень в багатьох галузях науки: механіки, фізики, хімії, біології, енергетики, психології, економіки та ін., — С. А. Подолинський розкрив енергетичні відмінності між живою (органічною природою) та мертвою (не природньою) формами матерії; розвинув учення про взаємовплив людської праці та процесів розподілу, перетворення, збереження енергії; показав, як завдяки творчій діяльності відбувається

мінімізація небезпечних наслідків ентропії, накопичення та зростання енергії, необхідної для задоволення людських потреб; проаналізував генезис співвідношення біологічного та соціального в природі та суспільстві. Подолинський стверджує, що «основною метою праці людини повинно стати абсолютне збільшення енергетичного бюджету нашої планети» [9, с. 159], а також забезпечення протидії стихійно-руйнівним силам, які викликані саме недостатньою кількістю енергетичних ресурсів, невпинним їх розсіюванням. Перебуваючи на позиції космістської логіки мислення, Подолинський вважає, що збільшення населення планети та підвищення продуктивності праці сприятимуть накопиченню енергії, а тому – прогресу людства.

Еколого-економічне відкриття Подолинського значно вплинуло на подальший розвиток космістської думки в Україні. Так, природничо-наукове пояснення процесу праці українського вченого, які згодом дістали назву «закопи Подолинського», надихнуло талановитого дослідника, філософа, громадського діяча, засновника та першого президента Української академії наук Володимира Івановича Вернадського у 20-і рр. ХХ ст. на створення концепції ноосфери. А. Ф. Гуцал і В. П. Кузьменко відзначають: «Як учений Вернадський замкнув вершину тріади української космопланетарної наукової думки: Подолинський — Туган-Барановський — Вернадський, а як автор «Філософських думок натураліста» — філософську космогонічну тріаду: Скворода — Юркевич — Вернадський» [6].

Учення про ноосферу являє собою науково обґрунтовану рефлексію стосовно цілісності Космосу та місця в ньому людини. На противагу антропоцентричній світоглядній традиції Західної Європи, яка була започаткована в добу Відродження, В. І. Вернадський у своїй космологічній концепції розглядає людство та біосферу як два взаємозалежні елементи однієї складної живої системи. Виникнення життя вчений пояснює як закономірний результат світової еволюції, а становлення свідомості в процесі вдосконалення різних форм матерії — через ідею переходу біосфери на новий рівень розвитку — ноосферу, подальшу еволюцією Космосу, тобто зумовлює розвиток усіх життєвих процесів космічною інтенціональністю. Вернадський зазначає: «Під впливом наукової думки та людської праці біосфера переходить у новий стан — ноосферу <...> Зі швидкістю, яку можна порівняти з темпами розмноження, з геометричною прогресією в часі, створюються та зростають у біосфері безліч нових для неї природних тіл і нових великих природних явищ» [1, с. 27–28]. Рушійною силою трансформації та еволюції усіх форм життя слід уважати наукову думку як планетарне явище в нерозривній єдності природного середовища та космічної величі, органічному взаємозв'язку всіх складових Усесвіту. В. І. Вернадський довів, що навколишня реальність не є самодостатньою одиницею, до якої адаптуються живі організми, як це стверджувала домінуюча до тих часів концепція дарвінівського

еволюціонізму: вона поряд з іншими планетарними величинами впливає на швидкість, інтенсивність і результативність еволюційного руху.

Ідеї нерозривної єдності людини та Космосу Подолинського і Вернадського гармонійно долучилися до антропологічного світогляду видатного фізика Миколи Олексійовича Умова, який майже половину свого плідного дослідницького життя працював у Новоросійському (нині — Одеському) університеті. Одним з перших Умов почав розробляти теорію антропного принципу, головна ідея якого полягає в намаганні зрозуміти людину як конструктивний імпульс до виникнення Всесвіту, виявити її вплив на еволюцію Космосу, встановити зв'язок між розвитком цивілізацій і космічними явищами. Інтенцією людської діяльності та космічних процесів учений називає збереження й удосконалення різних форм життя: «Живе, як усі явища природи, розвивається в напрямі найімовірніших форм, найздібніших до боротьби за життя, найстійкіших до цього моменту. І в цьому напрямі виник на Землі розум у всеозброєнні наукового знання: це — остання ставка живого! Остання ставка!» [15, с. 128]. Умов уважає, що за законом концентрації та перетворення енергії керується весь Всесвіт, зокрема людина.

Космопланетарний погляд на людину був притаманний ще одному вітчизняному дослідникові біологу Миколі Григоровичу Холодному, який вірив, що «людина, незважаючи на істотні особливості створеного нею життєвого середовища, продовжує залишатися невід'ємною частиною космосу, яка повністю підкоряється його законам» [16, с. 142]. М. Г. Холодному належить вітчизняна редакція природничо-наукової концепції космізму — антропокосмізм, який змінивши антропоцентричну картину світу, сприяє виробленню суспільних взаємовідносин на нових етико-екологічних засадах. Величезну відповідальність за майбутнє всього Космосу Холодний покладає на людину та її розум: «Саме в людині жива природа досягла того ступеня еволюції, на якому в її житті та подальшому розвитку починають набувати пріоритетного значення розум, свобода волі та моральні ідеали. Розум надає можливість людині передбачати наслідки своїх вчинків, свобода волі — спрямовувати їх до визначених цілей» [16, с. 178].

Світоглядна концепція антропокосмізму, яка, на думку Н. В. Турпак, «є українсько-ментальним явищем, оскільки в ньому чітко проявляється важливий архетип української духовної культури — "скородинської людини"» [14, с. 208], стала перспективною для подальшого розвитку науки, а саме: сприяла відкриттю законів термодинаміки, які відображають нелінійні, стохастичні, кооперативні й ін. властивості відкритих саморегульованих систем; передбачила створення Олександром Олександровичем Богдановим загальної організаційної науки — тектології, пов'язуючи її з протистоянням креативної сили людства процесам дисипації космічної енергії; була імпортована в наукову діяльність Іллі Романовича Пригожина, творця сучасної

наукової синергетичної парадигми, яка досліджує закономірності взаємодії частин і цілого системи.

На дослідницьких теренах України поряд із філософсько-науковими космопланетарними теоріями виникла й плеяда авторів інженерно-технічних проєктів освоєння космічного простору — насамперед, це Сергій Павлович Корольов і Юрій Васильович Кондратюк. Значного визнання набув сучасний лідер парадигми циклічності соціоєкогенезу Юрій Володимирович Яковець.

Таким чином, майже одночасно й незалежно один від одного вітчизняні вчені-природознавці М. І. Туган-Барановський, С. А. Подолінський, В. І. Вернадський, М. О. Умов, М. Г. Холодний та багато інших сформулювали визначення інтернаціонального культурного явища космізму, згідно з яким Усесвіт є живим організмом із взаємодіючими та взаємозалежними елементами, серед яких можна розглядати й рефлексуєчу людину. Надзвичайно перспективним відкриттям у процесі глибоких роздумів над питаннями нерозривної єдності людини та Космосу, успішним результатом дослідницьких розвідок означених науковців стало термінологічне й змістовне оформлення антропоного принципу, який зумовив перекодування домінуючої в природознавстві тих часів космоцентричної картини світу на антропокосмічну.

Життєдайні принципи космізму, закладені українськими дослідниками в галузі природознавчих наукових дисциплін, набули особливого значення наприкінці минулого століття, коли у зв'язку із загрозливою для природного середовища людською діяльністю актуалізувалася необхідність зміни стилю мислення, напрямів суспільного виробництва. Науково-теоретичними засадами для мінімізації негативних перспектив нерозважливих вчинків людини, уникнення катастрофічних наслідків її агресивного втручання в плин космічних процесів, запобігання цілковитому знищенню «антропоності у світі» (В. С. Степин, Л. Ф. Кузнецова) можуть стати світоглядні орієнтири космізму.

Перспективи подальших досліджень полягають у глибокому вивченні історії та особливостей виникнення, розвитку, адаптації культуротворчих ідей космізму в Україні; у розгляді впливу концептуальних положень космізму на формування української ментальності, вироблення нових стратегій ідентифікації, сприяння збереженню Україною традиційних міфологем та набуттю нових культурно-ціннісних універсалій; ретельному аналізу механізмів виявлення космопланетарного (антропокосмічного) світогляду у вітчизняній художній культурі, зокрема в арт-просторі сучасної медіакультури України.

Список літератури

1. Вернадский В. И. *Философские мысли натуралиста* / В. И. Вернадский; сост. М. С. Басракова [и др.]; редкол. М. Яшин (пред.) [и др.] // АН СССР. — М. : Наука, 1988. — 520 с.

2. Дротянко Л. Г. Український контекст філософії космізму / Л. Г. Дротянко // Універсальні виміри української культури; НАН України. Укр. філос. фонд. — Одеса : Друк, 2000. — 216 с. — С. 184–186.
3. Кирилюк О. С. Універсально-культурні виміри філософії космізму / О. С. Кирилюк // Універсальні виміри української культури; НАН України. Укр. філос. фонд. — Одеса : Друк, 2000. — 216 с. — С. 187–196.
4. Кузьменко В. П. Генетическая общность формирования космопланетарной парадигмы / В. П. Кузьменко // Идеи Н. К. Кондратьева и динамика общества на рубеже третьего тысячелетия. Материалы ко II Междунар. кондратьев. конф. (Санкт-Петербург, 1995 г.) / науч. ред. и авт. вступ. ст. Ю. В. Яковец ; введ. Л. Абалкина. — М. : МФФ, 1995. — 523 с. — С. 43–52.
5. Кузьменко В. П. Українські генетичні корені космізму та есхатологізму історіософії Володимира Соловйова та Миколи Бердяєва [Електрон. ресурс] / В. П. Кузьменко // Метаморфози свободи: спадщина Бердяєва в сучасному дискурсі : український часопис російської філософії: Вісник Товариства рос. філософії при Укр. філософ. фонді: зб. наук. пр. Вип. 1 / редкол.: Т. Суходуб (відп. ред.) [та ін.]. — К. : ПАРАПАН, 2003. — 646 с. — С. 230–246. — Режим доступу: <http://iee.org.ua/ua/publication/14/>. — Назва з екрана.
6. Кузьменко В. П. Космопланетарні ідеї у творчості мислителів України та Росії: генетичний взаємозв'язок процесів формування космопланетарної думки в Україні та Росії [Електрон. ресурс] / В. П. Кузьменко, А. Ф. Гуцал. — Режим доступу: — <http://spilka.uaweb.org/library/kosmoplanet.html>. — Назва з екрана.
7. Лазебник И. С. Отец Мастера [Электрон. ресурс] / И. С. Лазебник // Альманах библиофила. — М. : Книголюб, 1993. — Т. 28. — С. 108–113 — Режим доступа : <http://proza.ru/2005/04/08-10>. — Загл. с екрана.
8. Патлань Ю. В. «Огонь — тональность всего мира...» : космическое мироощущение в поэзии Павла Тычины [Электрон. ресурс] / Ю. В. Патлань // Космическое мировоззрение — новое мышление XXI века. Матер. Международной науч.-общественной конференции. 2003. : В 3 т. Под ред. В. В. Фролова [и др.]. — М. : Международный Центр Рерихов, 2004. — Т. 3. — 504 с. — Электронная библиотека Международного Центра Рерихов. — Режим доступа : <http://lib.icr.su/node/1139>. — Загл. с экрана.
9. Подолинский С. А. Труд человека и его отношение к распределению энергии / С. А. Подолинский. — М. : Белые Альвы, 2005. — 160 с.
10. Скиба Н. В. Космос традиционной культуры украинцев как этическая вселенная и мир, сотворенный красотой [Электрон. ресурс] / Н. В. Скиба // Космическое мировоззрение — новое мышление XXI века. Матер. Международной науч.-общественной конференции. 2003. : В 3 т. Под ред. В. В. Фролова [и др.]. — М. : Международный Центр Рерихов, 2004. — Т. 3. — 504 с. — Электронная библиотека Международного Центра Рерихов. — Режим доступа : <http://lib.icr.su/node/1139>. — Загл. с экрана.
11. Сковорода Г. С. Твори: у 2 т. Т. 2. / Г. Сковорода ; редкол.: О. І. Білецький [та ін.]. — К. : Вид-во АН УРСР, 1961. — 623 с.

12. Татарникова С. Н. Туган-Барановский: в поисках новой соборности (к 125-летию со дня рождения) / С. Н. Татарникова // Вестник Московского ун-та. Сер. 7. Философия. — 1990. — № 1. — С. 65–73.
13. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский; ред. Л. А. Булочникова. — М. : Экономика, 1989. — 495 с.
14. Турпак Н. В. Світоглядні засади українського антропокозмізму / Н. В. Турпак // Українознавство. — 2010. — № 3. — С. 205–209.
15. Умов Н. А. Эволюция мировоззрений в связи с учением Дарвина. Роль человека в познаваемом им мире / Н. А. Умов // Русский космизм: Антология философской мысли: Сб. ст.; сост. С. Г. Семенова, А. Г. Гачева. — М. : Педагогика-Пресс, 1993. — 368 с. — С. 114–128.
16. Холодный Н. Г. Избранные труды / Н. Г. Холодный ; гл. ред. К. М. Сытник. — К. : Наук. думка, 1982. — 443 с.
17. Юркевич П. Д. Сердце и его значение в духовной жизни человека / П. Д. Юркевич // Философские произведения. — М. : Правда, 1990. — 468 с. — С. 69–103.

Надійшла до редколегії 21.03.2013 р.